

*Галаур С. П.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

РЕГУЛЯТИВНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: ФУНКЦІЯ, КАТЕГОРІЯ, СТРАТЕГІЯ, ТЕОРІЯ

Анотація. Стаття є спробою проаналізувати регулятивність художнього тексту як його функцію, категорію, стратегію. Акцентовано на здобутках теорії регулятивності, спрямованій на дослідження здатності тексту «керувати» пізнавальною діяльністю адресата завдяки особливим засобам, структурам, способам їх організації та залучення читача до діалогу з автором.

Ключові слова: регулятивність тексту, регулятивні засоби, способи регулятивності, регулятивні структури, регулятивні стратегії.

Постановка проблеми. Глобалізація суспільного знання стала причиною багатьох революційних поглядів на унікальний і до кінця не пізнаний навіть в епоху цифрових технологій засіб спілкування – мову. Нагромаджений лінгвістами за кілька століть теоретичний матеріал про неї вже не сприймається як кодекс абсолютних істин, навпаки, оприявлюються факти, які через утрадиційненість інтерпретацій довгий час залишалися непомітними для дослідницького ока.

Так, вихід лінгвістики в необмежений міждисциплінарний простір уможливив заперечення пріоритетності комунікативної функції мови. Якщо абстрагувати мову від взаємодії з довкіллям і вивчати лише внутрішньосистемні закони її організації, то цей засіб спілкування варто розглядати як систему знаків, а його функціонування – як транслювання закріпленої за знаками інформації. Субстанційну дефініцію мови гармонійно увиразнює саме комунікативність. Водночас справжні факти спілкування потверджують не так знакову, як інструментальну сутність розглядуваного феномену. «Уявлення про акт комунікації як про звичайний обмін інформацією видається ідилією та не відповідає реальності», – усе частіше твердять дослідники [1, с. 76]. Мовець, занурюючись у дискурсивний процес, демонструє свою світоглядну позицію і прагне, аби й реципієнт прийняв її. Щоб запрацював глибинний психологічний механізм комунікації – зараження, наслідування, навіювання й переконання, адресант послуговується мовою як неабиякою «соціальною силою», «засобом нав'язування поглядів», апелюючи до її здатності ефективно проникати «в когнітивну систему реципієнта» [2, с. 7]. Такі незаперечні факти наштотували багатьох сучасних дослідників, яким не байдужі психолінгвістичні чинники спілкування, на думку про комунікацію як передумову регуляції поведінки індивіда, отже, про виокремлення іншої домінантної функції мови – регулятивної (Р. Блакар, Л. Блумфільд, О. Леонтьєв, Б. Поршнев та ін.).

Метою статті є аналіз регулятивності художнього тексту як його здатності «керувати» пізнавально-естетичною діяльністю адресата.

Виклад основного матеріалу. Регуляція поведінки адресата художнього тексту не безпосередній, а опосередкований

процес, зорієнтований зазвичай не на миттєву, а затриману в часі реакцію. Безперечно, звернення письменника лише до спеціальних мовних засобів, які зазвичай ефективно оформлюють прохання, наказ, застереження, заборону, переконання тощо у процесі усного контактування, у цьому разі вочевидь буде безуспішним. Частіше регулятивність у художньому творі замаскована за текстовими одиницями, що, на перший погляд, слугують для досягнення іншої мети. Регулятивність варто пов'язувати з регулятивною перспективою будь-якого мовного знака й тими конкретними «прикладними використаннями мови, коли адресант прагне вплинути на адресата» [3, с. 83–84], аби той осягнув слово «у всій повноті художньої та естетичної значущості, не відхиляючись від визначеного ідейно-художнього змісту» [4, с. 116].

Не заперечуємо того факту, що панівні позиції в художній комунікації, як і в інших її видах, збережено за регулятивною функцією тексту. Попри суб'єктивне й варіативне сприйняття його адресатом, текст є водночас інваріантною змістовою величиною, яку визначає автор «програмою кордонів змістів і ціннісних орієнтирів» [5, с. 439], зrealізованою через специфічне структурно-мовне оформлення. Варто наголосити, що художній текст має специфічні ознаки, з-поміж яких майже аксіоматичною є його естетичність. Адресант як ініціатор естетичної діяльності «в художньо-образному мовленнєвому акті» експлікує свою реакцію на події та факти «не лише в комунікативно-пізнавальному напрямі, але й оцінно-чуттєвому, зображально-виражальному, щоб виявити настроєве, потаємно-суб'єктивне, уподобане» [6]. Із цією метою він, за словами В. Шкловського, удається до «конвенції» між «собою та одержувачами його повідомлень» [7, с. 96], застосовуючи різноманітні прийоми, покликани уникнути автоматизму в спілкуванні. Саме вони й створюють у процесі естетичної діяльності те надійне тло, яке продемонструє спрогнозованість та результативність читачкої «реакції на реакцію» (М. Бахтін) автора. Отже, регулятивність художнього тексту особлива, що зумовлено її «трансформацією <...> під впливом естетичної» функції [8, с. 125].

Проблема мовної регулятивності віднедавна стала об'єктом прискіпливої уваги комунікативної стилістики тексту, яка вияскувала спеціальну теорію регулятивності, що, за версією її розробників, «покликана відшукати ключі до тексту як до «генератора» інформації різного типу» [9, с. 29]. На жаль, теорія регулятивності не стала візитівкою української лінгвістики. Регулятивність лише побіжно згадують у переліку текстових ознак чи категорій (Н. Глінка, Р. Друженко, Г. Кицак, Г. Швець) та акцентують на застосуванні у процесі лінгвістичного аналізу методу регулятивного структурування (С. Богдан, О. Кравченко-Дзьондза). Оскільки теорія регулятивності продемонструвала свій евристичний потенціал та високу продуктивність у сві-

товій мовознавчій практиці, нарізла потреба заповнення такої лакуни у вітчизняній стилістиці, а це потребує, передусім, ретельного огляду вже досягнутих результатів й окреслення тих завдань, розв'язання яких сприятиме поповненню науки про текст новими безпрецедентними фактами.

Теорія регулятивності, розробленню якої завдячуємо Н.С. Болотновій та її послідовникам, спочатку була апробована в стилістиці поетичного мовлення. Така позиція науковців логічна й зрозуміла, оскільки невеликий за обсягом та стрункий за будовою віршований емпіричний матеріал уможливив усебічні та ґрунтовні спостереження за окремими регулятивними засобами й дав змогу сформулювати базові закони текстотворення. Згодом учені вдалися до «узагальнення й систематизації <...> даних про природу регулятивності різних текстів, її специфіки, можливостей у межах різних сфер спілкування з огляду на тип тексту, його мету й завдання, чинник адресата, інтенції автора, його ідіостилю» [10, с. 10]. Поліаспектний підхід до розгляду феномена регулятивності в прозових текстах різної жанрово-стильової належності зніціював випрацювання спеціальної методики із залученням загальнонаукових, загальнолінгвістичних та часткових стилістичних методів (зіставного, семантико-стилістичного, структурно-семіотичного, концептуального, інтертекстуального тощо). Особливе місце в цій методиці посіли експериментальні дослідження, оскільки виявилися найдоцільнішими у процесі встановлення регулятивного потенціалу мовних одиниць та їхньої значущості для інтерпретації тексту адресатом, та метод регулятивного структурування, що «передбачає вияв у тексті регулятивних структур (регулятивів), які стимулюють різні комунікативні ефекти і представляють собою текстові структури-стимули», формуються «на основі <...> засобів, співвіднесених у сприйнятті читача за принципом асоціативних зв'язків» [11, с. 19].

Ідея регулятивності тексту, зокрема й художнього, не нова. На регулятивність як онтологічну ознаку тексту вказував ще М. Рубакін [12, с. 30]. Є. Сидоров назвав регулятивність системною якістю тексту. Покликаючись на його лаконічне за формою, але глибоке за змістом визначення цього лінгвального факту [13, с. 44], Н. Болотнова чітко окреслила параметри текстової регулятивності, екстраполюючи її на рівні 1) тексту – як його ознака та функція, 2) макроструктури тексту – як прийоми організації текстових мікроструктур, регулювання процесу сприйняття на основі кореляції зі стратегічною програмою й специфікою каналу зв'язку з адресатом, 3) елементів тексту – як засоби, за допомогою яких виконується та чи та психологічна операція в інтерпретаційній діяльності адресата [14, с. 141–142]. Результатом плідної роботи лінгвістів стало чітке розуміння регулятивності як універсальної категорії будь-якого різновиду тексту.

Семантичною функцією регулятивності в тексті є контроль за мірою й способом репрезентації інформації з метою пізнавально-естетичного впливу на читача. У плані вираження регулятивність немає обмежень. За бажанням автора, керувати сприйняттям тексту можуть різні регулятивні засоби – як лінгвальні (фонографічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні), так і позалінгвальні (композиційні, логічні). Кількісний та якісний розподіл регулятивних засобів у тексті різними регулятивними способами сприяє оформленню регулятивних текстових мікроструктур, що надалі ієрархізують цілісний текст як регулятивну макроструктуру.

Регулятивні засоби (регулятеми) стимулюють мовно-мисленнєву діяльність читача і стають основою для майбутнього моделювання концептів. Таким засобам притаманна інформативність, обрамлена емотивністю, оцінністю, експресивністю. Вони функціонують у конкретній текстовій системі й відображають авторський світогляд, його творчий задум. За обсягом, структурою, значущістю й змістом вони не тотожні узуальним лінгвальним одиницям. Наукове вивчення таких елементів дає змогу «в актуалізованому текстовому утворенні вичленувати приховані механізми, що перед декодуванням текстового полотна не мислилися як можливі, проте імпліцитно, логікою сюжетного розвитку» переформатували художній твір в «антропологічне явище» [15, с. 102]. Регулятивними засобами можуть бути тропи, стилістичні фігури, прийоми, інтертекстуальні елементи, стилістично маркована лексика, ключові слова тощо. Експліцитні регулятивні засоби помітні вже на поверхневому рівні художнього тексту, глибинний же рівень, досягнення якого під силу «зразковому» читачеві, насичений регулятемами. Ці одиниці О. Бакланова, запозичивши термін зі стилістики декодування, номінує імплікатами [16, с. 28]. Імпліцитний зміст, наголошує вона, продукують особливі форми текстової когезії – асоціативна (алюзія), образна (розгорнена метафора), композиційно-структурна (порушення послідовності й логічної організації повідомлення), стилістична (хіазм, порівняння, метафора) [16, с. 28]. Він виявляється через текстові аномалії внаслідок порушення мовних норм, коли відчувається «стилістична напруга». Додамо, що сучасна лінгвопоетика та стилістика, потрапивши під потужний вплив «ситуації постмодерну», демонструє неоднозначне потрактування таких класичних понять, як тропи, стилістичні фігури та прийоми, виражальні й зображальні засоби мови (І. Арнольд, О. Бабелюк, М. Брандес, О. Воробйова, Л. Єфімов, Л. Мацько, О. Мороховський, J.-F. Lyotard, B. Marshall, L. McCaffery та ін.), тож розгляд їх із погляду регулятивної функції, на нашу думку, уможливить лінгвосинергічне розуміння тексту як упорядкованої симетрично-асиметричної мовної системи, елементи якої «не існують автономно, а, навпаки, фундаментально залежать від механізмів реальної мовної діяльності й від когнітивних структур, якими оперує <...> індивід» [17, с. 25].

Інвентаризація способів регулятивності передбачає апелювання до наукових теорій і концепцій, що пояснюють специфіку й принципи як продукування мовного повідомлення, так і його сприйняття. Важливим із цього погляду є залучення здобутків когнітивної теорії профілювання (Р. Ленекер, Дж. Лакофф, Г. Томпсон), а саме уявлень про ментальну операцію висування як про «відбір мовних форм позначення найбільш важливого змісту у процесі оброблення інформації, що спрямовує інтерпретаційну діяльність читача, полегшує пошук релевантної інформації, її сприйняття, активізує не лише ментальну, а й чуттєву сферу» [18, с. 62–63]. У комунікативній стилістиці висування вважають передумовою для побудови регулятивної текстової структури та асоціюють з авторською інтенцією.

Важливими способами регулятивності в тексті вважаємо 1) позиційне акцентування як висування елементів чи фрагментів тексту в сильні позиції – пре-, пост-, інтра-, інтерпозицію, ініціальну, фінальну, окрему), 2) повтор як використання однакових чи схожих регулятивних засобів у текстовій регулятивній мікроструктурі, 3) контраст як вирізнення в текстовому фрагменті мовних одиниць на тлі інших, 4) конвергенцію як «посилення виразності, що досягається концентрацією <...> зображальних

та виражальних засобів з однаковими стилістичними функціями» [19, с. 18], 5) дивергенцію як «розпорошення образів у тексті» [20, с. 136], що спричинює «особливу емотивність – ефект дифузії, розмитості та впливає на невизначеність змісту <...> тексту, а отже, неоднозначність інтерпретацій» [21, с. 71].

Регулятивні мікроструктури художнього тексту (регулятиви), конструйовані різними способами регулятивності, виокремлюють творчий задум автора, формують уявлення читача про загальний зміст художнього твору. Ці мікроструктури, що є окремими змістовими та прагматичними сегментами текстової макроструктури, розмежовують з урахуванням різних критеріїв, значущих для оптимальної організації пізнавальної діяльності адресата засобами тексту. Межі регулятивних структур варто установлювати за вольовою дією адресанта, яку адресат асоціює з проявом його регулятивної стратегії. Регулятивна стратегія відображає поетапний процес реалізації інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування через оптимальний вибір регулятивних способів організації регулятивних засобів тексту. Регулятивна стратегія тісно пов'язана зі стратегією інформування та модальною стратегією висловлення почуттів, емоцій, намірів, вона водночас є складником загальної комунікативної стратегії автора.

У науковій літературі виокремлено й схарактеризовано різні регулятивні стратегії. Свій дослідницький запал текстознавці спрямували передусім на ті, що зінтегровані навколо способів регулятивності: ошуканого очікування (за умови виявлення непередбачуваності текстового розгортання), послідовно-конвергентного типу (у разі поетапного сумісного представлення естетичної інформації), парадоксально-контрастивного типу (у процесі фіксації суперечливого змісту в текстовому розгортанні), мовної гри [22, с. 356–364]. Поступове залучення до регулятивного структурування текстів багатогранної стилістичної палітри посприяло уточненню четвертого різновиду стратегіями мовленнєвого портретування, утілення образу адресата.

Насамкінець скажемо, що від обраної автором регулятивної стратегії залежить вибір регулятивів та організація їх у текстовому просторі. Удкладнений аналіз регулятивних стратегій і тактик у сучасній художній прозі сприятиме розв'язанню питань 1) універсальних регулятивів – формантів тієї чи тієї регулятивної стратегії, 2) варіантності способів організації творчого діалогу автора й читача. Не викликає жодних застережень перспективність аналізованої теорії для конкретизації лінгвальних параметрів авторського ідіостилу.

Висновки. Отже, дискурсивно-орієнтований підхід до художнього тексту й залучення здобутків теорії регулятивності, а також знань про регулятивність як функцію, категорію та стратегію тексту вможливають дефінування його як регулятивної стратегічної макроструктури, що стимулює змістове розгортання й відображає взаємозв'язок регулятивних мікроструктур (регулятивів), сформованих на основі регулятивних засобів за допомогою способів регулятивності. Таке бачення тексту гармоніє із сучасним розумінням художньої комунікації як складного інтерактивного процесу, коли твір постає соціокультурним простором, де і автор, і читач задовольняють свої пізнавально-естетичні потреби.

Література:

1. Рудяков А.Н. Язык, или Почему люди говорят (опыт функционального определения естественного языка) / А.Н. Рудяков. – К.: Грамота, 2004. – 224 с.
2. Сергеев В.М. Когнитивные методы в социальных исследованиях / В.М. Сергеев // Язык и моделирование социального взаимодействия: сб. статей. – М.: Прогресс, 1987. – С. 3–20.
3. Норман Б.Ю. Теория языка. Вводный курс [учеб. пособие] / Б.Ю. Норман. – М.: Флинта: Наука, 2004. – С. 64–91.
4. Орлова О. Сприйняття як літературознавча проблема / О. Орлова // Рідний край: альманах Полтавського державного педагогічного університету. – Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2011. – № 1 (24). – С. 115–126.
5. Боров Ю.Б. Эстетика / Ю.Б. Боров. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
6. Ладинак Н.Б. Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного: автореф... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.Б. Ладинак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/7569/171767>.
7. Шкловський В. Повести о прозе; Размышления и разборы // Избранное: в 2-х т. / В. Шкловский. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1983. – 639 с.
8. Мельничук О.А. Стратегии художественного дискурса / О.А. Мельничук, Т.А. Мельничук // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2013. – № 1 (034). – С. 125–135.
9. Болотнова Н.С. О связи теории регулятивности текста с прагматикой / Н.С. Болотнова // Вестник Томского гос. пед. ун-та. – № 2 (3). – 2008. – С. 24–30.
10. Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста: лексическая регулятивность в текстовой деятельности: коллективная монография / [Н.С. Болотнова, И.И. Бабенко, Е.А. Бакланова и др.]; под ред. Н.С. Болотновой. – Томск: Изд-во Томск. гос. пед. ун-та, 2011. – 492 с.
11. Богдан С.К. Методи й методика лінгвостилістичних досліджень: методичні рекомендації для слухачів і керівників секції української мови / С.К. Богдан. – Луцьк, 2011. – 28 с.
12. Рубакин Н.А. Психология читателя и книги / Н.А. Рубакин. – М. 1977. – 262 с.
13. Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности / Е.В. Сидоров. – М.: Наука, 1987. – 140 с.
14. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста: учеб. пособие / Н.С. Болотнова. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 520 с.
15. Матвійчук Т.П. Текстодцентричний підхід у дослідженні мовної системи / Т.П. Матвійчук // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. – 2013. – Вип. 9(2). – С. 98–104.
16. Бакланова Е.А. Соотношение имплицата с близкими и смежными понятиями / Е.А. Бакланова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2011. – № 1 (8). – С. 25–29.
17. Бондарчук Н.О. Лінгвосинергетика як методологічна основа дослідження тексту / Н.О. Бондарчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Мовознавство». – 2011. – № 1. – С. 24–27.
18. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 718 с.
19. Белоножко Н.Д. Аллюзия в стилистической конвергенции / Н.Д. Белоножко // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. Серия Филология. – Санкт-Петербург: Изд-во «АРГУС», 2012. – № 2. Т. 7. – С. 15–24.
20. Белехова Л.І. Словесно-поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект: [монографія] / Л.І. Белехова. – Херсон: Айлант, 2002. – 368 с.
21. Олімська А.К. Типи синтаксичних відносин і засоби їх реалізації у синтаксичному просторі англійської поетичної драми / А.К. Олімська // Studia philologica. – 2014. – Вип. 3. – С. 70–75.
22. Болотнова Н.С. О связи регулятивной и концептуальной структур поэтического текста / Н.С. Болотнова // Вестник Томского гос. пед. ун-та. – Вип. 3 (105). – 2011. – С. 34–40.

Галаур С. П. Регулятивность художественного текста: функция, категория, стратегия, теория

Аннотация. Статья является попыткой проанализировать регулятивность художественного текста как его функцию, категорию, стратегию. Внимание обращено на достижение теории регулятивности, направленной на исследование способности текста «управлять» познавательной деятельностью адресата с помощью особенных средств, структур, способов их организации и привлечения читателя к диалогу с автором.

Ключевые слова: регулятивность текста, регулятема, способы регулятивности, регулятивы, регулятивные стратегии.

Halaur S. The regulatory of artistic text: function, category, strategy, theory

Summary. The article is an attempt to analyse the regulatory of artistic text as its function, category, and strategy. The attention was paid to the achievements of the theory of regulatory directing scientific researches to the ability of the text to «manage» the cognitive activity of the addressee by special means, structures, ways of their organization, and involvement of the reader to a dialogue with the author.

Key words: text regulatory, regulatory means, regulatory ways, regulatory structures, regulatory strategy.